

ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА В ГРАНИЦИТЕ И ОТВЪД ГРАНИЦИТЕ НА СЪЗНАНИЕТО

Емил Маджаров

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме. В настоящото теоретично изследване са представени концептуалните виждания за психологическите механизми, чрез които режимът, социално-възпитателната работа и затворническата субкултура въздействат върху психичното функциониране на лишените от свобода.

Пенитенциарната институция обезпечава конструктивни и деструктивни трансформации на съзнателните пластове в безсъзнателни, както и обратния процес.

Keywords: consciousness; unconscious; regime; social-educational work; prison subculture; penitentiary institution

Наказанието лишаване от свобода е сложен, комплексен, институционален феномен, чрез който се оказва сериозно въздействие върху съзнанието и несъзнателните пластове на лишения от свобода. В този контекст водеща роля имат режимите за пенитенциарно третиране, осъществяната социално-възпитателна работа и функциониращата затворническа субкултура (Madzharov, 2016).

В настоящото теоретично изследване ще предложим някои концептуални виждания, представящи психологическите механизми на въздействие на режима, социално-възпитателната работа и затворническата субкултура върху съзнанието и несъзнателното психично функциониране на осъдените и възможните преходи между тях.

Голяма част от режимните въздействия рационално не се приемат от лишените от свобода, но привидно се спазват поради страх от евентуални санкции. Следователно забраните, съдържащи се в различните видове режими (лек, общ, строг, усилено строг), реално оказват влияние и в голяма степен неосъзнато определят поведението на лишените от свобода. Съдържащите се в режимите на третиране изисквания предизвикват амбивалетни преживявания, голяма част от които остават отвъд границите на съзнанието и същевременно обуславят много от просоциалните и деструктивните поведенчески актове по време на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода. Режимните огра-

ничения, пораждащи изолацията, засилват интензивността на ожесточеността, озлобеността и враждебността, които блокират съзнателната перцепция и рефлексия и усилват фиксацията върху собствените чувства, самоизолацията, деперсонализацията, ирационалните преживявания (Madzharov, 2016; Dmitriev, & Kazak, 2007; Pastushenya, 2016).

Разнообразните режимни ограничения, на които са подложени лишените от свобода от различни категории пенитенциарни заведения, предизвикват у тях много неудовлетвореност, от която те се спасяват в своите фантазии, неограничавани от Свръхзаза (Nikolova, 2006). Може да се твърди, че при рецидивистите и доживотно осъдените (Madzharov, 1997; Madzharov, 2006) е налице регидна нетърпимост към неудоволствието и натрапчиво фиксиране върху бягството от реалността (Nikolova, 2006). При възникване на неприятен проблем, какъвто пенитенциарното ежедневие често предлага, те бягат в своя въображаем, иреален свят, в който присъства удоволствието, макар подобен защитен механизъм на отричане да е твърде примитивен за възрастните индивиди (Nikolova, 2006; Madzharov, 1997). Фактически лишените от свобода се стараят да не рефлексира нещата, да останат в света на недиференцираните преживявания на удоволствия, за да не изпитват страдания и дискомфорт от заобикалящата ги реалност. По този начин поддържат психическото си здраве, без да усъвършенстват Свръхзаза си, и тяхното съзнание не се разширява за сметка на градивното рефлексирание на нови пластове от незсъзнателното под влияние на режимното третиране.

Защитните механизми на рецидивистите, търпящи многобройни присъди за извършването на насилствени престъпления против личността, се характеризират с примитивност и липса на въображение (Nikolova, 2006), но те едновременно с това се отличават с устойчивост и интензивно действие (Madzharov, 2006). Благодарение на тях те бягат активно от осъзнаване на реалността и трайно пребивават в свой несъзнаван свят на приятните преживявания, тъй като за разлика от другите осъдени те трябва да търпят не само неудобствата, произтичащи от режимните ограничения, но и негативното отношение на другите лишени от свобода от затворническите субкултурални общности.

Монотонията в местата за лишаване от свобода, която е съществен елемент от цялостното третиране на осъдения, поражда стесняване на неговото съзнание чрез потискането на миналите преживявания, фиксация върху тесния времеви хоризонт на настоящето и обезсмисляне на плановете за бъдещето. Постепенно стимулите в настоящето губят своята активизираща роля и съзнанието допълнително се редуцира, тъй като дейностите са малко и имат повтарящ се и стереотипен характер. Това намалява границите на съзнанието на лишения от свобода и има полезен ефект, тъй като по този начин той се дистанцира от криминалното си минало и навици. От друга страна, би било погрешно да считаме, че то въобще изчезва. То преминава в сферата на без-

съзнателното и оттам дирижира редица ежедневни избори на осъдения, които отново са свързани с различни криминални прояви.

Лишеното от стимулиране съзнание би трябвало да се обърне към несъзнателните пластове и да започне да ги преработва и рефлексира. Действително, този процес се наблюдава при отделни лишени от свобода (Foucault, 1998) с по-високо ниво на интелигентност от средите на организираната, икономическата престъпност или осъдени за участие в терористични акции.

Голяма част от търпящите присъди за извършване на традиционни криминални престъпления реагират на стесняването на границите на съзнанието чрез компенсаторно интензифициране на стимулацията чрез непрекъснато гледане на телевизия, хазарт, общуване, участие в далавери, покупко-продажби и включване на конспиративни мрежи на лихварство и разпространение на наркотици. Така те преодоляват основния ефект от режимната изолация – монотонията, чрез непрекъснато интензивно самостимулиране, блокирайки възможностите за рефлексия на текущите впечатления, които са загубили актуалност и се изтласкват извън границите на съзнанието, за да не пречат на потока от нови. Така вниманието върху нищо не се фокусира и няма обект на размисъл. Това е своеобразно инфантилно съществуване на принципа „сега и тук“, което се генерализира. При него ролята на съзнанието се свежда до текуща перцепция и по същество отново се стесняват границите му.

Страданията, предизвикани от режимните ограничения, обострят базовите инстинкти, свързани със самосъхранението, и поведението на осъдения става импулсивно, слабо рефлексивно и подчинено в значителна степен на първичните и слабо осъзнавани влечения.

Част от пенитенциаристите, които са привърженици на модела за справедливостта, базиран върху класическата теория на Ч. Бекария и Дж. Ховард, и на психогенния модел, (Dmitriev, & Kazak, 2007) защитават вижданията, че общообразователното обучение, професионалната подготовка, психологическото консултиране и груповата терапия трябва да се осъществяват само на доброволна основа. Подобна гледна точка може да се дискутира, тъй като при недоброволно участие в различните възпитателно-терапевтични форми те оказват въздействие и на несъзнателно ниво, предизвикват различни вътрешни дисонанси, които инициират съзнателните процеси на рефлексия и саморефлексия. Самото присъствие в учебни часове, на индивидуални консултативни срещи и на групови сеанси трябва да бъде оправдано, поради което на безсъзнателно, а впоследствие и на съзнателно ниво настъпват съответните емоционални и когнитивни трансформации.

Съзнателно заявеното и поддържано негативно отношение за участие в различни възпитателни мероприятия на пенитенциарното заведение може да бъде променено поради наличието на различни несъзнателни мотиви и нагласи, свързани със стремеж за приемане, одобрение, самореализация и самоут-

върждаване. Самите възпитателно-терапевтични интервенции, реализирани от пенитенциарните психолози, съдържат множество компоненти, оказващи въздействие върху несъзнателните пластове на психиката на лишения от свобода, без това да се рефлексира от самите тях.

Защитите на осъдения удържат обезценяващите стимули в рамките на несъзнателното и не допускат проникването им в съзнанието, за да блокират прекомерното повишаване на тревогата и съхраняването на чувството на личната ценност (Madolev, 2007). По такъв начин лишеният от свобода губи преживяванията си за вина и саморазкаяние, а и самата затворническа субкултура активизира действието на персоналните му защити и тяхното постепенно превръщане в черти на характера му (Freud, 2000; Atanasov, 2002; Madolev, 2007). Парадоксално е, но в определени случаи самата възпитателна работа, както и нейното пълно отсъствие могат значително да стимулират повишения нарцисизъм, демонстративната арогантност и циничната склонност за обезценяване на другите хора, липсата на емпатия. В тази връзка, трябва да посочим и твърдението на Айзенк, според когото психоаналитичното лечение, приложено в пенитенциариите, не допринася за редуциране на престъпното поведение (Ayzenk, 2005).

Потапянето на лишения от свобода в затворническата субкултура по същество е безсъзнателно придобиване на нова идентичност, тъй като старата, предишната е излишна в новите условия или докосването до нея по различни поводи само предизвиква страдание, от което личността несъзнателно се дистанцира.

За да избегне противопоставянето на групата или общността, лишеният от свобода проявява краен конформизъм и с лекота възприема чужди ценности, мнения и позиции (Nikolova, 2006). По такъв начин той става нечувствителен към външната ситуация, която може фрапантно да влиза в противоречие (Madolev, 2007) със собствените му убеждения и ценности, но съхранява психическия си баланс. Това е парадоксално отричане на действителността чрез сливането с нея и отказа от собствената си автономност, за да се съхрани Азът от допълнителни напрежения и предизвикателства. На практика, става въпрос обаче за отказ от идентичност.

Самоизолацията е типичен защитен механизъм за лишените от свобода, които са изложени на ежедневното въздействие на режима, възпитателната дейност и затворническата субкултура. По време на изтърпяване на присъдите си те се научават умело да се самоизолират от другите осъдени, проявяват към тях апатия, безразличие, липса на емпатия и се затварят в свой измислен, но удобен и безопасен свят (Nikolova, 2006; Madzharov, 2016).

Реалностите на затворническата субкултура и общности, които са свързани с различни прояви на принудителното съжителство, предизвикват у много лишени от свобода дискомфорт и страдания. Те бягат несъзнателно от този

тип преживявания в депресията, хомосексуалното общуване или отключват съзнанието си чрез употребата на алкохол, наркотици или техните заместители, които са в наличност в съответното пенитенциарно заведение. Така се осъществява бягството от неприятната реалност и заместването ѝ с принципа на удоволствието. Дори лишаването от живот, при което се блокира инстинктът за самосъхранение, благоприятства този преход.

Институцията, осъществяваща лишаването от свобода, въздейства върху съзнанието и несъзнателното на осъдените. Тя създава различни предпоставки и условия за трансформация на съзнателните пластове в несъзнателни, както и обуславя и обратния процес. Само част от подобни модификации имат конструктивен характер и благоприятстват ресоциализацията на осъдените. Друга част е свързана с нарастване на ниската саморефлексия, с несъзнателното натрупване на негативни емоции, които слабо се осъзнават, но активно определят новите криминални избори.

Режимът поражда изолация, а изолацията води до самота. В самотата съзнанието започва да се разширява и обхваща пластове от несъзнателното, които са свързани с криминална активност. При това може да се стигне до пробуждане и угризения (Foucault, 1998), но това се получава при осъдени за първи път, намиращи са в откритите типове заведения. При лицата с повече криминален и пенитенциарен опит самотата предизвиква скука, ожесточение, враждебност и по-голяма омраза. Тя стеснява границите на съзнанието и прави индивида подвластен на деструктивни емоции, които слабо се рефлексират.

С всеобхватното присвояване и подчиняване на човека във всичките му проявления затворът (Foucault, 1998) съществено влияе върху границите на неговото съзнание и върху преработката на несъзнателните съдържания, кореспондиращи и с криминалните прояви.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Atanasov, N. (2002). *Teorii za psihichното развитие v psihoanalizata*. Sofia: Marin Drinov. [Атанасов, Н. (2002). *Теории за психическото развитие в психоанализата*. София: Марин Дринов]
- Ayzenk, H. & M. (2005). *Nablyudenie na psihikata*. Sofia: LIK. [Айзенк, Х. & М. (2005). *Наблюдение на психиката*, София: ЛИК]
- Madzharov, E. (1997). *Yuridicheska psihologiya*. Sofia: Albatros. [Маджаров, Е. (1997). *Юридическа психология*. София: Албатрос]
- Madzharov, E. (2006). *Psihologicheskо portretiranje na pravonarushitelite*. Sofia: Siela. [Маджаров, Е. (2006). *Психологическо портретиране на правонарушителите*. София: Сиела]
- Madzharov, E. (2016). *Penitentsiarna psihologiya*. Sofia: Albatros. [Маджаров, Е. (2016). *Пенитенциарна психология*. София: Албатрос]

- Madolev, V. (2007). *Lichnostni cherti i lichna tsennost*. Blagoevgrad: Neofit Rilski. [Мадолев, В. (2007). *Личностни черти и лична ценност*. Благоевград: Неофит Рилски]
- Nikolova, V. (2006). *Matritsata na nesaznavanoto*. Sofia: Prof. Petko Venedikov. [Николова, В. (2006). *Матрицата на несъзнаваното*. София: Проф. Петко Венедиков]
- Freud, A. (2000). *Egoto i zashtitnite mehanizmi*. Sofia: LIK. [Фройд, А. (2000). *Егото и защитните механизми*. София: ЛИК]
- Foucault, M. (1998). *Nadzor i nakazanie. Razhdaneto na zatvora*. Sofia: "Sv. Kliment Ohridski". [Фуко, М. (1998). *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. София: „Св. Климент Охридски“]
- Dmitriev, Yu. A. & Kazak, B. B. (2007). *Penitentsiarnaya psihologiya*. Rostov n/D: Feniks. [Дмитриев, Ю. А. & Казак, Б. Б. (2007). *Пени-тенциарная психология*. Ростов н/Д, Феникс]
- Pastushenya, A. N. (2016). *Ispravitel'naya psihologiya*. Minsk: Akademiya MVD. [Пастушеня, А. Н. (2016). *Исправительная психология*. Минск: Академия МВД]

DEPRIVATION OF LIBERTY WITHIN AND BEYOND THE LIMITS OF CONSCIOUSNESS

Abstract. This theoretical study presents conceptual views on the psychological mechanisms through which the regime, the social-educational work and the prison subculture influence on the mental functioning of prisoners.

The penitentiary institution provides constructive and destructive transformations of the conscious layers into unconscious ones, as well as the reverse process.

✉ **Dr. Emil Madzharov, Assoc. Prof.**

Department of Psychology
Faculty of Philosophy
South-West University "Neofit Rilski"
Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: e.madzharov@swu.bg